

О.М.ФЕДЬКОВ*

СТАНОВИЩЕ ОСЕРЕДКІВ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ СПІЛКИ НА ПОЧАТКУ СТОЛИПІНСЬКОЇ РЕАКЦІЇ

Висвітлюються умови, форми та методи діяльності членів осередків УСДС в українських губерніях Російської імперії у другій половині 1907 – на початку 1908 рр. Використання методів дослідження соціальної історії (історії повсякдення) дозволило охарактеризувати Спілку як революційну соціал-демократичну організацію.

Ключові слова: Українська соціал-демократична спілка, столипінська реакція, поліція, жандармерія, репресії.

Розпуск II Державної думи 3 червня 1907 р. та одночасне, у супереч з законом, оголошення нових умов виборів до законодавчого органу Російської імперії ознаменували початок столипінської реакції. Відомо, що цей період позначився оголошенням низки адміністративно-територіальних одиниць на воєнному та особливому становищі, арештами й позасудовими засланнями учасників революційного, визвольного рухів. Зазначені події стали сигналом для активізації російських консервативно-монархічних організацій, які спрямовували свою діяльність на збереження самодержавного ладу та протидіяли соціалістичним і ліберальним партіям. Діяльність органів державної влади, зокрема їх боротьба проти членів зазначених політичних організацій, знайшла висвітлення у працях П.Зайончковського, М.Єрошкіна, О.Овсієнка, В.Полика, О.Сарнацького, В.Шандри, М.Щербака та ін. Становище української соціал-демократії в період реакції охарактеризовано у працях О.Висоцького, В.Головченка, Т.Гунчака, Г.Касьянова, Ю.Лаврова, І.Михальського, С.Наумова тощо. Водночас досі не приділялося належної уваги повсякденним практикам, «революційним будням» діячів соціалістичних партій і спілок. А потреба в таких публікаціях існує, адже будні спілчан засвідчували копітку роботу революціонерів, спрямовану на повалення самодержавного ладу та боротьбу за справедливі соціальні відносини.

Російський уряд ретельно готувався до розпуску Державної думи, про що свідчили проваджені заходи – масові обшуки та арешти членів соціалістичних і ліберальних політичних партій. Вони обрушилися також на спілчанські осередки наприкінці травня – у червні 1907 р. й надалі здійснювалися перманентно. На руйнівні результати дій охоранки вказували численні факти. Провідний діяч УСДС Ю.Ларін (М.Лур'є), який на початку серпня 1907 р. перебував у фінських Теріоках, надіслав два листи в Київ, котрі, утім, потрапили в департамент поліції. Вони цікаві з огляду на характеристику автором становища у РСДРП та у Спілці. У першому листі автор інформував, що «публіка вся

---

* Федьков Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка
E-mail: san.fedkov@ukr.net

поїхала на Штутгартський конгрес» II Інтернаціоналу. «Товариш Юрій» повідомляв про гострі дискусії, що велися в керівництві партії з принципових питань: «Лядов (член РСДРП, більшовик – О.Ф.) і компанія вергають на Леніна громи та блискавки, називаючи його меншовиком і т. п., проте більшість більшовиків ставиться до нього терпимо. Рожков (член РСДРП, меншовик – О.Ф.) говорить, що на декілька років призупинився розвиток революції». У другому посланні до спілчанського діяча та банкіра М.Рашевського, у відповідь на його інформацію про репресії в Києві, Ю.Ларін писав про ситуацію в партії та країні. Він зазначав, що, за словами «знаючих людей», «зауваження, які Ви робите з приводу київського життя, характерні тепер для всіх місцевостей». «Єдиний щасливий виняток», де, за чутками, «зберігалася можливість відкритої та широкої суспільної діяльності» та куди планував поїхати адресант, був Кавказ¹.

УСДС на той час була цілком інтегрована в партійну структуру РСДРП і про це свідчить листування її діячів із соціал-демократами різних регіонів Росії. Криза охопила всі партійні організації. 20 серпня 1907 р. якийсь «Яків», котрий нещодавно прибув у Вільно, писав на спілчанську адресу в Києві. Ведучи мову про кризовий стан справ в їхній організації, соціал-демократ скористався метафоричним описом «партійної механіки». Що вражало нову людину – це повна відсутність настрою «у сферах». Ніби все на своєму місці: двигуни працюють, машини на ходу, колеса крутяться, казкове масло ллється, хоча й скупо, але все ж безперервно, а от «духу живого» немає. Усе рухається так в'яло, так апатично, так інертно². І справді, поточне життя соціал-демократичних організацій часів реакції суттєво відрізнялося від колишніх жвавих «революційних буднів».

Означені настрої знайшли відбиток на сторінках київської соціал-демократичної газети, що вийшла друком у травні 1907 р., безпосередньо перед розпуском Думи. Видання вмістило на своїх шпальтах фото скульптури «Реакція» та вірш невідомого автора під назвою «Заключѣнный»³:

Скоро вновь наступит мая
Светлый тёплый день,
Скоро вновь благоухая
Расцветѣт сирень.
И опять, как прежде было,
Год и два назад,
Вновь живительная сила
Воскресит нам сад...
Но сильней душа тоскует,
Воли ждѣт она...
Воли жаждет, воли хочет,
Требует себе!
В жилах бурно кровь клокочет.
И зовѣт к борьбе...
И, охвачен мыслью жгучей,

¹ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.144.

² Там же. – Л.158.

³ Заключѣнный // Киевская искра. – 1907. – 24 мая. – №9.

Рвётся он вперёд...
Но крепка стена глухая,
Высоко окно...

Подібні очікування дедалі більше охоплювали учасників революційного руху. Поширилися вони й серед членів Української соціал-демократичної спілки, керівний орган якої – Головний комітет (ГК) та його нечисленні добровільні помічники працювали на межі людських можливостей. Секретар ГК «Надя» (Е.Уманська) в листі від 6 серпня 1907 р. писала Я.Донському у Черкаси про неймовірну втому, оскільки «вчора та сьогодні надзвичайно багато працювала» і здавалося, що «голова трісне – не витримає такої напруги». Нарікала, що не може виконати всю необхідну роботу. «Товариші» навіть радили поїхати на відпочинок. Урешті, визнавала Е.Уманська, їй доведеться це зробити. «Утомилась я страшенно; заїдає мене ця Спілка, – писала вона. – Уся моя надія на холеру (у Києві тоді поширювалася пошесть – *О.Ф.*) або на тюрму; не та, так інша звільнить мене від непосильної ноші»⁴.

10 серпня 1907 р. «Надя» повідомляла про надзвичайну завантаженість своїй подрузі С.Цетлін у Кельми Ковенської губернії. Писала, що днями в неї закінчується останній урок (працювала вчителькою) і тоді доведеться виїхати. Е.Уманську зупиняло лише те, що в керівному органі немає заступника й «товариші» говорили, що вона не може тепер поїхати. Секретар ГК УСДС інформувала, що й сама не хоче виїжджати. «Але нічого не поробиш: жити все одно потрібно і без засобів існування не дуже довго протягнеш», – констатувала спілчанка⁵. Усе ж Е.Уманська залишилася в Києві та врешті жандарми заарештували її наприкінці жовтня 1907 р.

Про стан справ у Головному комітеті Е.Уманська 31 серпня 1907 р. інформувала конотопського діяча РСДРП А.Френкеля. Очевидно, тамтешні «товариші» просили допомогти зі шрифтом для друкарні. Секретар керівного органу партії повідомляла, що шрифту в такій кількості, аби поділитися з іншими, поки що немає, а справи з технікою залишаються складними у зв'язку із загальним станом організації. Із соціал-демократичних видань були спілчанська відозва «К селянам!» і низка видруків ЦК РСДРП («Платформа», «Извещение о Лондонском съезде», «Извещение о конференции», «К учащимся высших учебных заведений»). Однак «Надя» зауважувала, що, за винятком першого, уся література від ЦК отримана в обмеженій кількості. Вона схарактеризувала також загальний стан у керівництві УСДС: «Нового в нас мало, відрядного – ще менше: провали йдуть за провалами, завдяки цьому гальмуються всякі починання. Вцілілі члени не можуть справитися з роботою. Ми написали в ЦК – раптом звідти кого-небудь пришлють»⁶. Ці сподівання Е.Уманської так і залишилися нереалізованими.

Про складну ситуацію в Києві та непевне становище спілчан засвідчували й інші джерела. У червні 1907 р. після місячного перебування в містечку Мирополі на Волині рівненський партієць А.Бачинський приїхав у Київ.

⁴ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.112.

⁵ Там же. – Л.143.

⁶ Там же. – Л.173.

Про це в Катеринослав повідомляла «Оля». Надалі він хотів би працювати у Чернігові або Полтаві, а швидше за все – у Курську, оскільки чув, що там можна легко влаштуватися на роботу. Ця проблема вимагала невідкладного вирішення, адже А.Бачинський не мав ані грошей, ані роботи. Проте після арештів «у Києві неможливо нікого знайти: усе розгромлено». «Галья» сидить у тюрмі, у неї знайшли браунінг. «Міша» писав із в'язниці, що есери зазнали сильної поразки: масу працівників заарештували. «Оля» прохала негайно відповісти на послання⁷.

З Острога Волинської губернії в Київ перебрався також якийсь Моргуліс. У листі від 22 липня 1907 р. він інформував «товаришів» за минулою соціал-демократичною роботою про свою зайнятість в аптекарському магазині, куди поступив на службу. Проте адресант скаржився, що це «відбирає дуже багато часу й майже не дає можливості займатися [партійною] роботою». Моргуліс просив якнайшвидше надіслати листа з печаткою організації. Він інформував, що його зміст має бути не звичайний, а «як активного вашого товариша, котрий завжди виконував чесно та віддано всі свої обов'язки, завжди боровся за визволення пролетаріату»⁸. Моргуліс надзвичайно серйозно ставився до соціал-демократичної роботи та мав намір і надалі її продовжувати.

Після червневої 1907 р. ліквідації не в усіх організаціях ситуація виявилася катастрофічною. Наприклад, із Бердичева Головний комітет Спілки повідомляли, що в неділю, 1 липня, відбудеться конференція. На неї запрошували представника керівного органу та вказували «явку» – у книжковому магазині. Бердичівські соціал-демократи зазначали: якщо приїде «товариш», котрий знає особисту адресу, наприклад «Павло» (С.Завадський), то нехай безпосередньо заїжджає до вчителя (мався на увазі керівник місцевої організації Д.Бродський – О.Ф.). Бердичівські спілчани також просили підтвердити соціал-демократам із Полтави характеристику «товариша Валентина», який поїхав туди працювати: «Дуже відданий і цінний працівник. Рекомендуємо ставитися до нього з повною довірою»⁹.

Чимало спілчанських діячів переховувалися від жандармів. «Шмуль» (Ш.Шпильман) знайшов прихисток у лісі, за півтори версти від села Дзвінкова, неподалік від станції Мотовилівка Васильківського повіту Київської губернії. У листі від 11 червня 1907 р. він писав «товаришу Езро», що причиною стали «арешти та обшуки в нашому місті». Проте соціал-демократ не втрачав духу і просив передати його лист у районний комітет Спілки. Закликав надіслати йому 2-й і 3-й номери бундівського видання «Форвертс». «Шмуль» повідомляв: «Проживаючи тут, я порошу почав працювати і встиг прозондувати ґрунт». Він стверджував, що основа для роботи гарна, і якби ще був добрий агітатор-масовик, то «можна було б дещо зробити». Підпільник зазначав, якщо комітет Спілки згоден, то нехай пришле літературу для агітації. Далі містився перелік потрібних соціал-демократичних видань і ремарка: «Хай підготують масового

⁷ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.52.

⁸ Там же. – Л.85.

⁹ Там же. – Л.61.

агітатора для його приїзду за першою моєю вимогою»¹⁰. Звісно, ці надії виявилися марними.

У Конотопі Чернігівської губернії, як засвідчував лист від 6 жовтня 1907 р. без підпису якогось спілчанина, очевидно інтелігента, до «Марусі», умови для роботи були більш-менш непоганими. Видається, автор листа щойно опинився в місті та дещо ідеалізував «конотопський оазис». «Тут існують цілком збережені патріархальні звичаї: паспортів подавати не потрібно, стеження – ніякого, живи – як у Бога за пазухою. Тут, кажуть, можна проіснувати рік і ніхто знати тебе не буде», – повідомляв адресант. Він інформував про «прекрасний ґрунт» для роботи, про «величезні майстерні», в яких понад 3 тис. робітників. Єдине, що бентежило спілчанина – це «неймовірна глушина». Тож він побоювався, що довго в Конотопі перебувати не зможе та щезне, як утекли його попередники. Очевидно, соціал-демократ одужував від хвороби: «Я теж думаю, як тільки зміцнію, перекочую в Москву або Київ». Автор повідомляв, що приступає до «розв'язання справ» і стверджував, що роботи – «непочатий край». Її доведеться налагоджувати як у залізничних майстернях, так і в місті та селі. Він перебував у стані розгубленості й риторично запитував, «чи стане сил і енергії?!». Звертаючись до близької йому людини, писав: «Якби Ти була зі мною, я почував би себе краще, бадьоріше». Наприкінці послання партієць повідомляв про свій побут: «знайшов прекрасну квартиру» й «душевний прийом в інтелігентних людей», які постачали книги та допомогли знайти підробіток приватного вчителя. Спілчанина очікувала напружена праця. «У мене зайняті 5 днів на тиждень із робітниками, якщо до цього додати уроки та мої власні заняття, то в мене не буде ані хвилинки вільної», – писав він¹¹.

Попри обшуки й арешти не припинялася робота в уманській організації Спілки. Про свої повсякденні проблеми 5 листопада 1907 р. «Саша» писав у Київ до «Ганни Кліментіївни», котра перебувала під арештом. «Я живу добре, роботи маса. Маю уроки», – інформував він. Адресант повідомив про пригоду, яка сталася днями. У двох однопартійців поліція провела безрезультатні обшуку. З одним із них усе вийшло дуже добре – «Саша» ввечері забрав у того «підозрілі» книжки, а о 6-й год. до нього прийшли та, звісно, нічого не знайшли. Він побоювався, що прийдуть обшукувати його помешкання, в якому «багато нелегальщини». Але поки що «Бог милує». Наприкінці «Саша» повідомляв про партійні справи: в його гуртку «10 душ займаються наполегливо», по черзі пишуть реферати, які потім читають на зібраннях. «Роботи маса. Але працювати приємно: все ж бачиш, що праця твоя не пропадає даремно й користь велика...», – завершував свій лист спілчанин¹².

До тих суспільно-політичних проблем, які з'явилися на початку періоду реакції, додалися природні, адже у вересні 1907 р. в Києві та губернії поширилася холера. Про це згадував соціал-демократ «Саша» в листі від 28 вересня 1907 р. в Умань до «Соні». Він інформував про свій кочовий спосіб життя та про

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2041. – Арк.61.

¹¹ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.3. – Л.51.

¹² Там же. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.261.

те, що лише вчора приїхав із села. «Саша» знав про труднощі уманських «товаришів», однак нічим не міг допомогти. Соціал-демократ писав: «Незважаючи на те, що погода гарна, у нас лютує холерина; народу захворює тьма, а безкоштовних лікарів немає». Зазначена проблема існувала й в Умані, але адресант повідомляв, що «лише у грудні до них зможе приїхати медичне світило, якщо лише в Києві до тих пір не розпочнеться цинга...». Між тим, він радив лікуватися власними силами та не забувати про «духовну їжу»: «Постарайтесь, щоб література завжди була у вас і щоб усі могли її читати», – зазначав спілчанин, натякаючи на необхідність продовжувати роботу за будь-яких обставин¹³.

Холерна пошесть змусила органи влади запровадити карантинні заходи, щоб запобігти епідемії серед ув'язнених у поліцейських відділках та в Лук'янівській тюрмі. Частину арештантів навіть відпустили на волю. Це стало повною несподіванкою для соціал-демократа «Шопи», якого тижнем раніше, 8 жовтня 1907 р., у числі інших семи «товаришів» заарештували на засіданні комітету. При арешті в нього виявили деякі «доволі компрометуючі» матеріали, але раптом, після шести днів сидіння, несподівано звільнили. «Я не вірив своїм вухам, коли заявили, що ми вільні», – повідомляв «Шопа» своєму адресатові в Одесі. Як виявилось, такою несподіванкою слід було «завдячувати» холері, «оскільки тюрма та відділки переповнені й адміністрація побоюється ще більше погіршити становище заарештованих, щоб там, від надмірного зосередження народу, не розпочалася епідемія». Умовою звільнення «Шопи» та інших в'язнів був негайний виїзд із Києва¹⁴.

Ще один соціал-демократ у листі без підпису, датованому 28 жовтня 1907 р., повідомляв Р.Боярській у Житомир, що «Павло», «Василь Васильович», «Семен» і «всі решта» випущені з в'язниці на волю у зв'язку з холерою. 11 листопада мав вийти «Михайло». Для того, щоб його не відправили додому, де на нього очікувало неминуче викриття, необхідно терміново знайти 20 руб. для видання посвідки та на одяг. «У Києві стоять морози, а в нього пальта немає», – повідомляв адресант¹⁵. Оскільки соціал-демократів не можна було запідозрити в особливій законослухняності, можемо припустити, що більшість звільнених залишились у місті для продовження революційної роботи.

Діячі соціалістичних партій навіть у «дні жовтневих свобод» 1905 р. не почувалися в безпеці, а в період реакції репресії стали суворим повсякденням. Утім попри обшуки та арешти спілчан співробітники таємної поліції не переступали меж закону та за складних обставин проявляли гуманізм. 6 жовтня 1907 р. начальник Київського охоронного відділення доповідав у департамент поліції про проведені 56 обшуків. Він інформував, що ув'язнення не проводяться у зв'язку з поширенням серед заарештованих «холерних захворювань», більше того, навіть «раніше затримані внаслідок необхідності звільняються з-під охорони». Водночас чиновник зазначав, що весь виявлений матеріал розглядається та в міру «виявлення винуватості обшуканих» їх залучать до слідства¹⁶.

¹³ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.210.

¹⁴ Там же. – Л.232.

¹⁵ Там же. – Л.254.

¹⁶ ЦДАК України. – Ф.275. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.4.

У рамках закону та моральних норм діяли правоохоронці й у наступному випадку. Разом з іншими діячами в листопаді 1907 р. в містечку Фастові як члена васильківсько-сквирського районного комітету Спілки заарештували Б.Самельсон¹⁷. Жандармам було відомо, що наприкінці серпня вона отримала від провідника районного комітету Є.Гацкевича пачку прокламацій «К селянам!» для поширення, а її квартира у приміщенні Фастівської єврейської лікарні служила адресою для листування з ГК УСДС¹⁸. З'ясувалося, що революціонерка перехворіла грипом, який дав ускладнення. Запрошений для обстеження дільничний лікар засвідчив хворобу і зробив висновок, що «утримання її під арештом відбивається на її здоров'ї, хвилюючи її, проте для неї потрібний спокій як одна з головних умов, необхідних для відновлення порушеної хворобою рівноваги»¹⁹. За Б.Самельсон клопотався брат В.Берлянд²⁰. Її долею, за службовими обов'язками, переймався прокурор Київського окружного суду²¹. Урешті начальник Київського губернського жандармського управління повідомив останньому, що «у зв'язку з хворобливим станом» Б.Самельсон перебуває вдома²². Спочатку біля її помешкання чергував наряд поліції²³, але 9 січня 1908 р. його зняли²⁴. Про подальший перебіг справи хворої революціонерки-спілчанки даних немає.

Українська соціал-демократична спілка діяла нелегально. У період реакції конспіративні заходи було посилено, про що свідчить директивний лист Головного комітету соціал-демократичним осередкам під назвою «До відома партійних організацій». Так, рекомендувалося, щоб явки, адреси та шифри були відомими тільки секретареві організації та членам місцевого комітету. Печатка мала зберігатися лише у члена комітету або секретаря, а аркуші з відтиском печатки повинні були видаватися винятково секретарем. При відрядженні «товаришів» до керівного органу УСДС їх слід було забезпечити посвідкою з відтиском печатки²⁵. Подібні заходи безпеки застосовувалися загалом у РСДРП і мали вбезпечити організацію від провалів.

Після роботи в луганському осередку РСДРП у спілчанську організацію прибув Д.Милославський. Його посвідчення являло собою аркуш білого паперу з відривним купоном розміром 6 x 8 см, де зазначалося: «Луганська організація засвідчує, що цьому подателю повідомити про все детально – за чесність ручається секретар Антончук. 1907 р.»²⁶. До рук охоранки потрапив «партійний паспорт» спілчанина «товариша Андрія», з якого зняли копію. У документі вказувалося, що він є членом РСДРП і направляється в Кам'янку Київської губернії для партійної роботи в місцевій організації. Щоправда звідки саме прибув «товариш» у розпорядження керівного органу не зазначалося. У посвідці

¹⁷ Там само. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1858. – Арк.6.

¹⁸ Там само. – Арк.21.

¹⁹ Там само. – Арк.7.

²⁰ Там само. – Арк.8.

²¹ Там само. – Арк.12.

²² Там само. – Арк.13.

²³ Там само. – Арк.20–21.

²⁴ Там само. – Арк.28.

²⁵ Там само. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.1721. – Арк.61.

²⁶ Там само. – Арк.51.

також повідомлялося, що відряджається він за рекомендацією Головного комітету. Парти́йний документ завершувався словами: «Київ, 28 вересня 1907 року. Секретар Гол[овного] Ком[ітету] “Спілки” Анатолій» та відбитком печатки керівного органу²⁷. Уведення у практику повсякденної партійної роботи подібних посвідчень диктувалося умовами конспіративної діяльності та необхідністю протистояти провокаціям. Звісно, це підвищувало рівень безпеки, однак повністю врятувати від провалів не могло.

Доказом останнього слугує наступний факт. У спілчанській районній організації Сквирського та Васильківського повітів і в одному з сільських комітетів успішно працював секретний співробітник жандармського управління Київської губернії. За дорученням керівників сквирсько-васильківського повітового комітету Спілки він вийшов на явки Головного комітету УСДС і, очевидно, за браком довірених людей, почав виконувати його розпорядження. Так, для об'їзду сіл Чигиринщини жандармському агентові виписали мандат: «Товариш Степан, член нашої “Спілчанської” партії, посланий у Чигиринський повіт для обходу та об'їзду району й підготовки до виборів на загальноспілчанський з'їзд. Рекомендуємо його як досвідченого та відданого працівника, просимо поставитися до нього з довірою». Посвідчення підписала секретар «Надя», воно мало відтиск печатки ГК УСДС²⁸. Як бачимо, не завжди конспіративні заходи давали очікувані результати, адже, маючи такі рекомендації від керівного органу Спілки, секретному співробітникові стали відомими партійні таємниці.

Агенти охоранки діяли також у складі інших організацій УСДС. Наприкінці січня 1908 р. відбулися арешти керівництва уманського осередку РСДРП. Про це вони повідомляли листом керівників Спілки. Спішно інформували, що в ніч із 24 на 25 січня весь провід, у тому числі «товариш Олексій» – провалився. Лише «Валеріанові» вдалося уникнути арешту та виїхати з міста. Уманські спілчани підозрювали, що провал стався «завдяки» «товаришеві Івану». Вони наполягали на необхідності стежити за ним і викладали численні факти, котрі свідчили про його провокаторську діяльність. «Будьте пильними... Стережіться, знищьте цю особу, вона загрожує дуже багатьом», – застерігали уманські соціал-демократи²⁹. Ці рядки свідчать, що боротьба з царатом велася не на життя, а на смерть. Секретар центральної групи Спілки «Ніна» підтверджувала побоювання «уманських товаришів» і повідомляла про причетність «Івана» до провалів у Сквирсько-Васильківському районі та у черкаській організації. Вона також просила оповістити соціал-демократів Уманщини й інших місцевостей про провокаторську діяльність «Івана»³⁰.

Увагу таємної поліції привертала «особи без певних занять», які часто виявлялися активними членами політичних партій. Тому для прикриття партійної діяльності та з метою забезпечення коштами спілчанських однодумців їхні колеги підшукували роботу за фахом. Так, партієць «Всеволод» у листі

²⁷ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.231.

²⁸ Там же. – Д.8, ч.1, пр.3. – Л.17 об.

²⁹ ЦДІАК України. – Ф.276. – Оп.1. – Спр.106. – Арк.88.

³⁰ Там само. – Арк.91.

від 13 грудня 1907 р. просив знайти у Черкасах або Смілі «уроки руб[лів] на 30–35 дівичі, яка закінчила 7 кл[асів] гімназії, знає фран[цузьку] мову та музику»³¹.

Із метою пожвавлення соціал-демократичної роботи на початку 1908 р. у Златопіль Чигиринського повіту прибув партійний працівник. Його очікувало повне розчарування. В листі від 5 січня він інформував «черкаських товаришів»: «Того, що я сподівався дістати, там не дістав». Емоційно писав, що сільських організацій «зовсім не маю і не скоро матиму. Це чортзна що таке...»³².

Про соціал-демократичну роботу у Кролеві Чернігівської губернії 9 лютого 1908 р. якась «Ципа» інформувала сестру відомого діяча РУП та УСДС Н.Канівець, яка також долучилася до роботи у Спілці. Вона повідомляла, що їй довелося багато пережити, але досягнула свого: робота пішла доволі успішно. Після від'їзду Наталії «Ципа» за короткий проміжок часу провела сім засідань гуртка й «з радістю помічала», що кожного наступного разу людей було дедалі більше. Своєю «спрагою до світла та пізнання» окремі найбільш свідомі хлопці викликали в неї захоплення. У роботі виникали також і проблеми. Наприклад, у питанні про терор деякі члени гуртка налаштовані дуже войовничо. «Ципа» принципово не згодна з ними, але «матеріалу для спростування абсолютно немає». Водночас партійній діячці було важко, оскільки вона працювала абсолютно одна. «Немає ані людей, ані книг; відчуваю себе відірваною від усього світу», – писала «Ципа». Вона хотіла перебраться для роботи в інше місце та звернулася з таким проханням до знайомих у Києві, які «близько стоять до Спілки». Водночас «Ципа» усвідомлювала, що в такому випадку у Кролеві доведеться все покинути напризволяще³³.

У період реакції таємна поліція часто використовувала провокацію як форму боротьби з революційним рухом³⁴. У політичні партії та спілки, профспілкові організації впроваджувалися секретні агенти, що призводило до арештів і дезорганізації роботи. Київське охоронне відділення, губернські жандармські управління мали у своєму розпорядженні низку секретних співробітників в організації УСДС. Складені на основі їхніх звітів доповіді в особливий відділ департаменту поліції засвідчують, що це були розумні, з доброю пам'яттю, украй обережні люди, чия інформація часто виявлялася незамінною для боротьби з соціал-демократичним рухом.

Для прикладу, начальник Київського губернського жандармського управління полковник Ковалевський мав агента, що працював в одному з сільських комітетів та у сквирсько-васильківському повіткомі. Він детально інформував про місцевих керівників (їхні адреси, явки, паролі). За дорученням секретаря цього комітету Є.Гацкевича 10 серпня 1907 р. «вступив у відносини» з ГК УСДС, прибувши на явку останнього за київською адресою вул. Велика Васильківська, буд. 23, аптека Поляка. Після доволі дивного пароля («Скільки

³¹ Там само. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2034. – Арк.144.

³² Там само. – Спр.2388. – Арк.7–7 зв.

³³ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1908. – Оп.238. – Д.5, ч.21. – Л.7.

³⁴ *Овсієнко О.Ф.* Каральні органи царизму // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – Ч.3. – К., 1999. – С.3–68.

потрібно прийняти унцій ціаністого калію?») йому вказали нову явку – буд. 18, кв. 10 по вул. Михайлівській та умовну фразу: спитати Олю, сказати, що від Левка. У цьому місці агент побачив кількох партійців, запам'ятав їхні імена, прикмети, факти біографії. Він також отримав від Головного комітету доручення роздати прокламації в комітетах сіл і містечок Голяки, Дідівщина, Лучина, Турбівка, Сушанка, Корнин, Криве, Липки, Личі, Жидівці, Скочищі, Ходорків. Наприкінці донесення містився опис шести соціал-демократів, що їх агент бачив на власні очі. Зокрема про «Надю» (Е.Уманську) зазначалося: 19–20 років, середнього росту, смугла брюнетка єврейського типу, миловидна та привітна, із манерами інтелігентної панночки, розмовляє чистою російською, очевидно освічена, очі чорні, волосся зібране у високу зачіску ззаду догори, одягнена у чорну гладеньку сукню, на чорному шийному мотузку висить годинник, по талії підперезана чорним кушаком, на одному з пальців правої руки носить просту золоту каблучку, біля шиї брошка у вигляді палички, обвитої листочками³⁵. Завдяки інформації цього та інших секретних співробітників охоранка була детально поінформованою про спілчанські організації. Діяльність провокаторів справляла вкрай деморалізуючий вплив на членів соціал-демократичних осередків, породжуючи невпевненість, сіючи страх та недовіру.

У серпні 1907 р. з фактами провокації зіткнулися керівники уманської організації РСДРП, про що вони повідомляли в Головний комітет. Так, «товариш Рудольф» 16 серпня інформував, що посылка вагою 8 фунтів «провалилася» на залізничній станції. Уманський соціал-демократ застерігав членів керівного органу Спілки, що очевидно в їхньому «середовищі є провокатор, який добре поінформований щодо всіх справ партії й перебуває в тісному зв'язку з жандармерією». Він наводив також аргументи на користь своїх тверджень: по-перше, отримувачем вантажу фігурував не пов'язаний зі спілчанською організацією комісіонер, сіоніст, якого моментально заарештували при пред'явленні квитанції; по-друге, усі комісіонери на станції запевняли, що з Києва надійшла телеграма про негайний арешт отримувача посылки; по-третє, відразу ж по одержанні вантажу в отримувача проведено обшуки вдома та в конторі, де він служить. Адресант просив не надсилати листів в організацію, оскільки адреса «провалилася»³⁶.

Інформація про наявність провокатора в лавах УСДС підтвердилася дуже швидко. 23 серпня 1907 р. жандарми затримали висланий залізницею вантаж і причетних до його отримання – міщан І.Годзевського, М.Каждаго й Й.Кулика. У посылці виявилися директивний лист Головного комітету №7, підписний лист для збору коштів на потреби керівного органу, 1082 примірники прокламації «К сельским рабочим!» та 281 – «К рабочим на сахарных заводах!»³⁷. Те, що це робота провокатора, уже не викликало сумнівів, однак з'ясувати його ім'я виявилось не так просто, адже з обох боків – і відправника (ГК), і отримувача (уманська організація РСДРП) – до надсилання вантажу мали відношення чимало соціал-демократів. Слідом за провокацією йшли обшуки та арешти.

³⁵ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.129–130 об.

³⁶ Там же. – Л.146–146 об.

³⁷ ЦДАІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1781. – Арк.2, 4, 7, 23.

Про ситуацію, що складалася в уманській організації Спілки, свідчили наступні факти. До рук охоранки потрапив лист у Київ з Умані від «Лізи», датований 21 серпня 1907 р., із двома додатками за підписом «Буня». Відправниця просила надіслати брошури й обіцяла незабаром повідомити адресу. Натякаючи на недавню провокацію, спілчанка інформувала: «Наші ще не відповіли Тобі з причин, Тобі відомих». «Буня» просив надіслати селянську бібліотечку, яка коштувала 2 руб. Ці гроші він закликав роздобути в Києві. «У нас нічого немає і достати неможливо, оскільки всі сіли», – зауважував соціал-демократ. Він інформував, що в Умані приходили вже «по його грішну душу». Тому прохав з'ясувати в господарки квартири та у двірника в Києві, чи не розпитували там про нього³⁸.

Так чи інакше, але провокації зачіпали всі організації УСДС. Якесь «Гриня» (інколи революціонери вдавалися до містифікації, чоловіки називалися жінками й навпаки) 18 серпня 1907 р. писала із Черкас у Київ про те, що вона вирішила переїхати на роботу в інше місце: «Якщо не можна у Бровари, то я поїду в Курськ». Однак коштів не було й відправниця просила надіслати 8 руб. На основі інформації з Києва («сумний лист») «Гриня» робила висновок: «Сумні у вас справи. Невже знову провокація?». Вона поспішала відповісти на запит щодо «Льови», якого підозрювали у провокаторстві. Останній родом зі Шполи і прийшов в організацію від спілчан. Просив технічну роботу. Заявив себе як старанний і відданий працівник. Однак конспіративних справ йому не доручали, утім він про них і не питав. «Льова» ніколи не викликав щодо себе підозр. На його користь свідчила більш ніж скромна домашня обстановка. На думку адресантки, із позитивного боку «Льову» характеризувало й те, що він одного разу попросив перевести його в район як помічника організатора, мовляв, так «він був би більш задоволений роботою». «Гриня» рекомендувала бути дуже обережними з цими підозрами³⁹.

«Товариш Пімпельштейн» 29 серпня 1907 р. відповідав на запит із Києва про «товариша Михайла». Він повідомляв, що знали того як «чесного соціал-демократа», а тому доручили друкування травневих листків. Перед виїздом у Київ йому видали партійний паспорт з інформацією, що пред'явник документа перебував у роменській організації. Проте «Михайло» категорично відмовився взяти таке посвідчення і просив указати його спеціальність, оскільки в Києві він працював «при техніці». «Роменські товариші» погоджувалися надати йому такий папір, якщо він доставить із Києва лист, котрий це засвідчує. Проте згодом з'ясувалося, що «Михайло» ніякого стосунку до київської організації не мав і його сприймали в Києві «за експропріатора і ледь не за провокатора»⁴⁰. Ця інформація ще більше посилила підозри щодо «Михайла». Із того ж листа «Пімпельштейна» відомо, що Головний комітет наводив довідки також про роботу «Козака» (В.Антоника) в Ромнах⁴¹. Відомо, що зазначений діяч був причетний до багатьох справ УСДС, але й він опинився під недовірою з боку «товаришів».

³⁸ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.157.

³⁹ Там же. – Л.151–151 об.

⁴⁰ Там же. – Л.171.

⁴¹ Там же. – Л.171 об.

Нам так і не вдалося віднайти у джерелах інформацію про результати розслідування спілчан щодо «Льови», «Михайла» й «Козака». Однак наведені дані засвідчують, що у середовищі соціал-демократів удалося посягти невпевненість, а також, що вони робили спроби протидіяти заходам охоранки.

Окремі партійці, щоб довести свою непричетність до провокацій, ініціювали «суд честі» щодо себе. У січні 1907 р. у Черкасах заарештували соціал-демократів робітника О.Чернявського та партійного працівника «товариша Юрія» (Семенова). Київська судова палата засудила спілчан, відповідно, до двох місяців і року тюрми. «Народні поговори, – як інформував представник черкаської організації “Борис”, – звинуватили Чернявського в тому, що він видав Юрія». Після звільнення та повернення у Черкаси О.Чернявський зажадав організувати над ним «товариський суд». «Борис» просив Головний комітет зв’язатися з «товаришем Юрієм», який перебував у Лук’янівській тюрмі, та попросити, щоб той дав письмові пояснення з приводу того, «які в нього є дані про зрадництво Чернявського»⁴². Джерела не містять інформації про результати зазначеного розслідування та суду, проте описаний факт засвідчує атмосферу підозрілості, що запанувала у черкаській організації Спілки.

Партійні осередки соціал-демократів прагнули протидіяти провокаціям. Так, у Білій Церкві було викрито такого собі Дубовика, який маскувався під есера – революціонерам удалося перехопити його листи до жандармського управління⁴³. Траплялося, що партійці безпідставно потрапляли під підозру. Після закриття 27 жовтня 1907 р. в Києві Південноросійської конференції РСДРП, жандарми заарештували її учасників⁴⁴. Київський комітет партії створив комісію для розслідування причин провалу і запідозрив у провокації секретаря Спілки Е.Уманську⁴⁵.

Для протидії заходам охоранці соціал-демократи прагнули вдосконалити конспіративні методи діяльності. Кореспонденція, яка надсилалася в місцеві організації, шифрувалася, а на явках (місцях таємних зустрічей) використовувалися паролі. Факти засвідчують, що незашифровані листи негайно ставали надбанням поліції. Наприклад, коли з Полтави в Київ надійшов лист за підписом «секретар Дал.», датований 18 червня, департамент поліції негайно був ознайомлений із його змістом. Стало відомо, що адресант просив не писати тому чоловікові, якого вони мали запросити до себе і про якого полтавці згадували декілька днів тому, оскільки він заарештований. Очевидно, що додаткову увагу до листа привернула вкладена в конверт листівка УСДС «Товарищи-селяне!»⁴⁶. Таку пильність проявляли співробітники «чорних кабінетів» – органів перлюстрації й дешифрування кореспонденції⁴⁷.

⁴² ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.222.

⁴³ ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2034. – Арк.145.

⁴⁴ Ршш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спилки». – Х., 1926. – С.87–88.

⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2034. – Арк.145.

⁴⁶ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.58.

⁴⁷ Див.: Измозик В.С. «Чёрные кабинеты» в России (XVIII – начало XX вв.) // Жандармы России. – Санкт-Петербург; Москва, 2002. – С.333–354; Его же. «Чёрные кабинеты»: история российской перлюстрации. XVIII – начало XX вв. – Москва, 2015. – 696 с.

Соціал-демократам було відомо, що таємна поліція переглядає листування, тому вони шифрували свою кореспонденцію. Так, член Головного комітету УСДС «Павло» до листа в Бердичів додав зашифрований текст. У ньому він інформував, що адреса для листів – «1123», а для шифру слід користуватися віршом «Спор». «Павло» указував також київську адресу явки: вул. Велика Васильківська, аптека поляка Кацнельсона та пароль: «Чи можна відразу прийняти унцію ціаністого калію?». Зазначалися також часи і дні прийому: з 3-ї до 5-ї год. у дні непарні й з 12-ї до 2-ї – у парні⁴⁸. Головний комітет у жовтні 1907 р. надіслав в організації також київську адресу центральної явки та пароль: вул. Олександрівська, 35, приватна лікарня, у швейцара запитати: «Чи приймають тут хворих на проказу?»⁴⁹. Проте у цих випадках старання спілчан виявилися марними, адже фахівці з департаменту поліції розшифрували тексти їхніх послань. Пізніше згадана явка в богадільні київської Олександрівської лікарні використовувалася центральною групою Спілки, проте з іншим паролем: приїжджий мав запитати Олександру Титівну і сказати: «Я хочу захворіти ще раз на тиф»⁵⁰. Щоправда, такий оригінальний пароль міг викликати підозри не лише поліції, але й простих перехожих.

Окремі адреси для листів, посилок та явок, шифри потрапляли до рук охоранки завдяки роботі секретних співробітників. Один із найуспішніших агентів начальника Київського губернського жандармського управління, як засвідчують доповіді останнього в департамент поліції, розкрив таємниці Головного комітету та місцевих партійних осередків УСДС Київщини у серпні – жовтні 1907 р. Зокрема наприкінці жовтня він повідомив чимало цінної інформації про організації Південно-Київського району (Черкаси, Сміла, Кам'янка, Шпола, Умань, станція Бобринська), у тому числі те, що вони листуються між собою за допомогою «нової азбуки за словом “Луна”»⁵¹. Далі наводилася криптографічна комбінація, в якій роль чисельника відігравали цифри вертикального стовпчика, а знаменника – горизонтального ряду.

Шифрування листів виявилось непростою справою для соціал-демократичних діячів. Так, «гомельські товариші» не могли розшифрувати листа з Києва. Секретар Головного комітету УСДС «Надя» 4 серпня 1907 р. нагадувала, що інформувала про заміну ключа і пропонувала користуватися новим. Вона рекомендувала використовувати для шифрування вірш О.Пушкіна «Бесь». Крім того, спілчанська діячка просила направляти листи за новою адресою. Писала, що адреса для грошей теж не годиться, тому нехай «товариш», котрий прибуде за листками, привезе їх із собою⁵².

Помилку у шифруванні листа припустився керівник черкаського спілчанського осередку Г.Александров. Йому навіть повернули «писання» з проханням розтлумачити ту «галіматію», що була в підкресленому рядку. «Не можна так шифрувати, товаришу, щоб виходила низка нечленороздільних

⁴⁸ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.62 об.

⁴⁹ Там же. – Л.238, 240–241.

⁵⁰ Там же. – 1908. – Оп.238. – Д.8, ч.1. – Л.37.

⁵¹ Там же. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.250 об.

⁵² Там же. – Л.141.

звуків», – пояснювали однопартійці. Попри помилку жандарми розшифрували уміщену в листі адресу, оскільки, очевидно, уже мали у своєму розпорядженні ключ, який використовували соціал-демократи⁵³.

«Козак» (К.Антоник) перебрався для партійної роботи з Чернігівщини в Бердичів улітку 1907 р., однак, як він інформував секретаря Головного комітету УСДС «Надю», тутешня сторона прийняла його доволі непривітно. Він не уточнював обставин такої «негостинності», але, очевидно, малися на увазі поліцейські умови та засилля чорносотенців у губернії. «Козак» переїхав до Житомира й оптимістичний настрій чомусь пов'язував із ліберально-демократичною газетою «Волинь». Однак спілчанин сердився сам на себе, оскільки приїхав у Волинську губернію абсолютно невідготуваним. Він не мав шифру місцевих і ковельських партійців, а тому прохав кодувати листи чернігівським шифром («Пам'ятаєте, про який Ви говорили», – нагадував Е.Уманській). Оскільки районна конференція мала відбутися 19 серпня 1917 р., то він просив секретаря ГК повідомити діячам осередку УСДС у Ковелі бердичівську адресу й щоб ті обрали делегата на форум⁵⁴.

Жандармські фахівці навчилися розшифровувати листи спілчан. Тому в перехоплених посланнях часто зустрічаються згадки про те, що цей текст в оригіналі було закодовано⁵⁵. Члени УСДС розуміли, що таємна поліція вдається до перегляду листування, тому вони рекомендували «товаришам»: «Пишіть хімією (тобто спеціальною рідиною, яка була невидимою, але після підігрівання паперу текст проявлявся – О.Ф.). Надалі ми писатимемо також»⁵⁶.

Для запобігання провалам спілчани вдавалися до інших конспіративних дій: вони змінювали адреси, імена отримувачів, колір фарби комітетської печатки. Секретар Головного комітету УСДС «Надя», об'їжджаючи Полтавщину, 28 вересня 1907 р. писала з Кременчука в Київ, що адреса залишається та сама, але прізвище необхідно замінити. Зазначене ім'я не варто давати іншим організаціям, «оскільки незручно, щоб надходило багато листів на адресу однієї й тієї самої особи». Е.Уманська інформувала також, що надалі організаційні документи надсилатимуться з відбитком печатки синьою фарбою⁵⁷. Секретар районного комітету з Бердичева «Саша» 6 жовтня писав на київську адресу «Хрещатик, 36, зуболікувальна школа Жука» про те, що стара адреса для листів не функціонує та повідомляв нову: «Бердичів, Срулю Іодісу, для Нути». Зайве зазначати, що ця адреса відразу стала відома департаменту поліції, звідки її передали Київському охоронному відділенню із заувагою: «Цей лист пересилається в ГК «Спілки»»⁵⁸. У жовтні 1907 р. поліція інформувала також і про інші адреси, які використовував керівний орган УСДС: «посад Клинци Чернігівської губернії, Арону Фарберову для Сарі», «Сновськ Чернігівської губернії, Віктору Голубеву», «Яготин Полтавської губернії, Гецелю Міхельсону для Хани», «Кам'янець-Подільський, Губернаторська площа, власний будинок

⁵³ ЦДІАК України. – Ф.276. – Оп.1. – Спр.106. – Арк.72–72 зв.

⁵⁴ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.142.

⁵⁵ Там же. – 1908. – Оп.238. – Д.8, ч.3. – Л.1–2, 4.

⁵⁶ Там же. – Д.8, ч.1. – Л.19.

⁵⁷ Там же. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.212.

⁵⁸ Там же. – Л.216.

Соні Бронштейн»⁵⁹. Подібна інформація з сімома адресами надійшла з департаменту поліції 10 листопада 1907 р.⁶⁰

У містечках, де діяли осередки Спілки, існували свої проблеми з листуванням. Так, із Воронежа Чернігівської губернії повідомляли, що адреса «провалена». Нещодавно надіслали лист на стару, «провалену», адресу. Воронежські спілчани нарікали також на те, що листи надсилаються у занадто тонких конвертах, після просвічування яких було видно шифр. Вони стверджували, що справи з поштою дуже погані, поліція звертає увагу на листи з Києва. Соціал-демократи прохали, щоб кияни «старалися вкидати лист прямо в поштовий вагон»⁶¹.

У період реакції дедалі частіше лунала інформація про провали адрес для явок, листів і посилок. Так, секретар ЦГС (Центральна група Спілки – тимчасовий керівний орган, який утворився після того, як Головний комітет перестав функціонувати – *О.Ф.*) «Костянтин» (А.Френкель) у посланні в Умань, «Вернеру для Массі», на внутрішньому конверті – «для Тадеуша» – інформував, що дана уманським спілчанам адреса «провалилася», а адресата заарештовано. Провал діяч УСДС пов'язував із провокаторством «Івана». Він наполегливо просив більше не писати на ту адресу й обіцяв надати нову. «Костянтин» інформував, що днями надішле гроші. Просив також продовжувати справу, про яку домовлялися з «товаришем Олексієм» (ішлося про налагодження роботи друкарні – *О.Ф.*)⁶².

У період реакції репресії проти діячів соціалістичних партій стали буденністю. Утім опинившись у в'язниці спілчани й не думали здаватися. Відомі непоодинокі випадки втеч із тюрем, що ставало можливим завдяки допомозі тих, хто залишався на волі. Чи не найбільш зухвалу втечу з Лук'янівського поліцейського відділку здійснив член Головного комітету УСДС «Грицько» (Г.Довженко). Його заарештували 10 серпня 1907 р. у Києві, у буд. 14 по вул. Львівській, під час наради, що відбувалася на квартирі Рашевського. Однак уже 17 серпня «Грицько», розпилявши віконні ґрати, опинився на волі⁶³. Він усвідомлював, що його шукатимуть і поліція, і охрнка⁶⁴. Справді, Київське охоронне відділення розіслало в усі відділки інформацію про Г.Довженка, наказ про його арешт і детальні прикмети: «Зросту середнього, років 28–35, брюнет, обличчя повне, кругле, ніс задертий, товстий, приплюснутий, невелика густа борода, носив формені тужурку та кашкет зі значком залізничного техника»⁶⁵.

Після втечі з тюрми спілчани могли потрапити в поле зору секретних співробітників охоронних відділень, які перебували в організаціях УСДС. Так, 3 квітня 1908 р. агент охрнки повідомляв, що вже декілька днів члени місцевої організації РСДРП переховують у Бородянці якогось інтелігента, котрий утік нещодавно звідкись із в'язниці. Загальні прикмети спілчанина: блондин, худорлявий⁶⁶.

⁵⁹ Там же. – Л.217–217 об.

⁶⁰ Там же. – Л.262–262 об.

⁶¹ Там же. – Д.8, ч.3. – Л.54.

⁶² Там же. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.112.

⁶³ ЦДІАК України. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.626. – Арк.630.

⁶⁴ Там само. – Ф.275. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.1–1 зв.

⁶⁵ Там само. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.626. – Арк.631.

⁶⁶ Там само. – Ф.276. – Оп.1. – Спр.106. – Арк.112–112 зв., 113 зв.

Проте не завжди вдавалося реалізувати плани втечі. У лютому 1908 р. в тюрмі у Бердичеві опинився член УСДС «Козак» (або «Конотопський козак» – згаданий уже К.Антоник)⁶⁷. За допомогою своїх однопартійців, зокрема керівника бердичівського осередку організації Д.Бродського, він готувався до втечі. Про це, завдяки агентурі, стало відомо начальникові Волинського губернського жандармського управління. У камері, в якій сидів спілчанин, 25 квітня було здійснено обшук та відкрито підкоп, де виявили лом, лопату, штукатурну кельню, дерев'яну коцюбу, електричний ліхтарик і запасні батарейки до нього, чотири мішки з землею та два порожніх. Після цього, за наказом начальника тюрми, К.Антоника закували в кайдани⁶⁸.

Арешти дедалі частіше ставали елементом повсякденного життя соціал-демократів. Попри те, що київська організація РСДРП залишалася самостійною структурною одиницею в партії, її члени тісно співпрацювали зі спілчанами, які опанували весь «навколишній соціально-політичний ландшафт». Про це свідчить перлюстрований охранкою лист якоїсь «Поля», котра працювала в Києві, до спілчанського діяча А.Лисого у Вінницю. «Ароне! – зверталася вона до товариша. – Новини є: я взяла роботу у залізничному районі та, уявіть собі, на днях вони всі сіли благополучно... Добре, що мене не захопили... Яка прикрість. Уже так налагодилася робота і знову такий крах». Утім «Поля» не втрачала оптимізму та планувала взятися за пропагандистську роботу у заводському або військовому районі. Вона також інформувала про «Фіму», який «поки що працює у Спільці, проте подумує, щоб також улаштуватися в місті»⁶⁹. «Поля» вдосконалювала свою ідейно-теоретичну підготовку: багато читала «по синдикалізму» та висловлювала готовість поділитися літературою з Ароном (адресатом)⁷⁰. Отже обставини буття періоду реакції не розчаровували частину революціонерів, які готувалися до «наступних битв».

Рятуючись від арештів у Києві, на початку осені 1907 р. секретар Головного комітету УСДС «Анатолій» (О.Гуков) переїхав у Конотоп, де раніше працював у місцевій організації РСДРП під ім'ям «Михайла». У листі від 4 вересня він інформував «Надю» (Е.Уманську), що з Києва вибрався доволі вдало. Проте на новому місці його очікувало фіаско в тому сенсі, що обіцяних бланків паспортів тут не виявилось. О.Гуков писав, що опинився в кепському становищі, оскільки без посвідки на проживання «важко прожити навіть у нашій закинутій Аркадії». Зазначені бланки могли бути в бундівців, тож «Михайло» просив запитати в них про це. Наприкінці листа спілчанин інформував про становище конотопської організації УСДС. Її робота поставлена добре, соціал-демократи займалися налагодженням техніки, щомісячні грошові збори сягали 110 руб. О.Гуков зазначав, «якщо б ви їх обслуговували людьми й загалом усім необхідним, то відрахування на користь ГК отримували б акуратно»⁷¹. Отже спілчанські діячі змінювали місце перебування для переховування від поліції.

⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.276. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.6, 11–11 зв., 16–16 зв., 17–18.

⁶⁸ Там само. – Арк.28, 32, 35–35 зв.

⁶⁹ Там само. – Ф.275. – Оп.2. – Спр.29. – Арк.8.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.2. – Л.28–28 об.

Звертає увагу на себе й те, що взаємини між керівним органом і місцевими осередками провадилися на основі наданих платних послуг.

6 листопада 1907 р. в Конотопі заарештували соціал-демократа «Сергія», що пред'явив паспорт міщанина Івана Марченка. Проте назвати своє справжнє ім'я він відмовився. При обшуку на квартирі, де проживав спілчанин, виявили партійне листування, звітність про надходження та витрату коштів, квитанційну книжку для збору грошей, дві печатки з відбитками «Конотопская группа помощи политическим ссыльным и заключённым» і «РСДРП. Конотопская организация», чернетки прокламацій, які раніше з'являлись у Конотопі, проект статуту місцевої організації, відозву «К товарищам!», два чистих паспортних бланки, списки революційних книжок та ін.⁷² Очевидно, у керівника конотопських спілчан зберігалися поточна документація та архів організації. При конвоюванні в конотопську тюрму «Сергій» зумів утекти. Жандарми залучили до слідства колишніх і чинних членів організації – загалом 10 осіб. 24 березня 1908 р. Київський військово-окружний суд виніс вирок, згідно з яким Ф.Проценкові й О.Литвиненкові, котрі видрукували та поширювали прокламації УСДС, належало провести три роки в ув'язненні, а Д.Мітіненкові – два. Цікаво, що колишнього діяча конотопського осередку, а на час арешту – секретаря Головного комітету УСДС О.Гукова й керівника конотопської організації РСДРП Ф.Глухова суд виправдав⁷³.

Таким чином, на початку періоду столипінської реакції внаслідок арештів було знекровлено керівний орган Української соціал-демократичної спілки – Головний комітет, а його нечисленні члени, що залишалися на волі, працювали на межі людських можливостей. В обставинах перманентних репресій і роботи секретних співробітників поліції та жандармерії у своїх лавах спілчани, використовуючи конспіративні методи діяльності, як могли протидіяли заходам охоранки зі впровадження таємних агентів у революційне середовище, здійснювали шифрування кореспонденції, змінювали явки та паролі. Усе це дозволило осередкам УСДС продовжувати революційну боротьбу, спрямовану проти самодержавного ладу.

⁷² ЦДІАК України. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.634. – Арк.26 зв.

⁷³ Там само. – Арк.44, 57.

Using methods of researching social history (history of everyday life), we characterized the weekdays of the outstanding and ordinary figures of the Ukrainian Social-Democratic Union at the beginning of the Stolypin reaction. The situation of Union's societies in the circumstances of persistent repressions and the work of secret agents in their ranks has been clarified. It is noted that members of the Union, using conspiring methods of work opposed the measures of the secret police with the introduction of secret agents in the revolutionary area, carried encrypted correspondence, changed secret abode. These measures allowed the Union to continue the revolutionary activities against monarchal regime.

Keywords: *Ukrainian Social-Democratic Union, Stolypin reaction, police, gendarmerie, repressions.*

